

Od
»Snaga narodnih masa«

---

do
»pluralizma samoupravnih interesa«
In memoriam
Edvardu Kardelju

Dušan Bilandžić

Točno četrnaest dana po završetku ratnih operacija u Jugoslaviji »Borba« je 29. svibnja 1945. godine objavila kraću studiju Edvarda Kardelja, sekretara Centralnog komiteta KPJ, potpredsjednika Ministarskog savjeta i ministra za konstituantu Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) pod naslovom »Snaga narodnih masa«, naslovom koji je i verbalno izražavao duh vremena, duh, vjeru i putokaz jedne revolucije. Autoru je tada bilo 35 godina.

Nakon 32 godine Edvard Kardelj je u 67. godini, već obhrvan neizlječivom bolešću, napisao svoje veliko djelo »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, u kojoj se, u nas prvi put pojavila sintagma »pluralizam samoupravnih interesa«, kao izraz i putokaz nastavka iste revolucije.

Između datuma ta dva rada Edvarda Kardelja, između 1945. i 1977, odigrale su se gotovo epohalne promjene i u svijetu i u našem društvu.

Kakav je kontinuitet ili diskontinuitet od »Snaga narodnih masa« do sintagme »pluralizam samoupravnih interesa«?

I

Članak »Snaga narodnih masa« upućen je bio milijunima ljudi koji su počeli obnavljati porušenu zemlju, a posebno političkim aktivistima i borbicima. Uz Titove govore iz svibnja 1945. godine, to je jedan od prvih dokumenata pisanih prvih dana po oslobođenju o pravcu društvenog razvoja u prvom poslijeratnom razdoblju.

Pišući svoj »direktivni rad«, Kardelj je imao iza sebe veoma kratko razdoblje za ocjenu osnovnih tendencija koje su se pojavile u organima vlasti nove države. A opće povijesne okolnosti bile su više nego teške. U članku Kardelj ilustrira sveopću materijalnu bijedu ovim riječima: ... »u Bosni i Hercegovini često su orali ljudi upregnuti u plugove«. Iako

je vlast bila veoma čvrsto u rukama narodnooslobodilačke fronte, pod vodstvom KPJ, grupa ministara u saveznoj vladi je počela organizirati građanske buržoaske partije da se izbore za podjelu vlasti s KPJ, s krajnjim ciljem da restaurira staru vlast Kraljevine Jugoslavije. Sukob Jugoslavije sa zapadnim saveznicima zbog Slobodne teritorije Trsta (STT) već je dostigao nivo vojnih incidenata.

Iako je novi društveni poredak bio legitimiran pobjedonosnim ratom protiv okupatora i domaćih snaga i novim programom izgradnje pravednijeg društva, njegova stabilizacija, pa i održanje, ovisilo je o rješavanju vitalnih, socijalnih i nacionalnih problema. Novi poredak je odmah počeo polagati ispit svoje sposobnosti da rješavajući svakodnevne pokazuje kako će rješavati i povijesne probleme radničke klase, seljaštva, inteligencije, te naroda i narodnosti Jugoslavije. Trebalo je *odmah* svladavati privredni haos, crnu burzu, oružane akcije desetine hiljada odmetnika, obnavljati zemlju, izgrađivati aparat vlasti, itd. Kao u svakoj teškoj situaciji uspjeh je zavisio o izboru glavnog socijalnog oslonca vlasti.

U toj situaciji Edvard Kardelj ukazuje kako samo narodne mase mogu rješavati povijesne probleme. On kaže: »... otvoreni neprijatelji naroda i malograđanski filistri i kolebljivci najviše zaziru i boje se baš toga. Oni kažu da je malik na anarhiju. Oni nikada nisu vjerovali u svjesnu stvaralačku snagu narodnih masa. Za njih je 'masa' uvijek bila samo 'tamna', 'slijepa', 'prevrtljiva'...«.

Iako je KPJ imala kurs postupne likvidacije prvotnog kapitala u industriji i trgovini, Edvard Kardelj upozorava da bi bilo veoma opasno u *datoj situaciji* ići *odmah* na realizaciju tog kursa. Želeći da što više proširi front snaga za obnovu zemlje, on piše:

»Ne treba sve privatne privrednike trpati u jedan koš sa spekulativima. Takvo postupanje vezuje ruke privatnoj inicijativi, unosi neosnovani strah i sputava privredni život. Koliko god treba biti, s jedne strane, oštar i neumoljiv u borbi protiv spekulativata, isto tako treba, s druge strane, dati svu potrebnu pomoć onim privatnim privrednicima, trgovcima i industrijalcima koji su spremni da zadovoljavaju svoje privatne interese u dopuštenim okvirima.

Potrebno je privatnim privrednicima omogućiti da aktivno učestvuju u privrednoj obnovi. Učvršćivanje demokratske narodne vlasti i ekonomske snage države dovoljno se može osigurati, da neprijatelj neće moći iskoristiti ekonomske pozicije za svoje protivunarodne ciljeve. — Međutim, pojedini su naši aktivisti, izgleda, shvatili da potreba budnosti u pogledu takvih neprijateljskih akcija — kojih će nesumnjivo biti — znači da treba zauzeti frontalno negativan stav prema svim privatnim privrednicima. Takav bi stav bio i vanredno štetan — jer pasivizira ogroman dio naših privrednih snaga, a upravo time i koristi neprijatelju — a s druge strane je u suprotnosti s današnjom socijalno-ekonomskom strukturom u našoj zemlji, u kojoj privatno kapitalistički sektor zauzima vrlo veliki dio. Ako bi, dakle, gušili taj sektor u njegovoj aktivizaciji, doveli bi u opasnost čitavu privrednu obnovu naše zemlje. Izgleda da neki naši akti-

visti i premalo vode računa o toj činjenici i da se, ponekad, zatrčavaju na taj način da nanose ozbiljnu štetu našoj privrednoj obnovi.«

Radnicima poručuje:

»Radnici moraju znati da je njihov sadašnji zadatak raditi naporom svih svojih snaga, mnogo više nego što se to od njih traži u normalno vrijeme. Oni moraju iskoristiti svako sredstvo za rad i razviti najveću inicijativu da pronađu put i način za obnovu rada i tamo gdje sada još stoji ili gdje se sporo razvija. Treba neprestano podizati produktivnost rada. Radnicima mora biti jasno da će se visina njihovih plaća moći održati samo onda, ako budu mogli dati selu mnogo i što jeftinijih industrijskih artikala, kako bi na taj način iz sela dobili što više živčnih namirnica.«

Seljacima tumači:

»Našim seljacima treba objasniti da je osiguranje sela što jeftinijim industrijskim proizvodima zavisno, u prvom redu, od toga da li će oni osigurati što jeftiniji svakodnevni kruh radnicima i namještenicima po tvornicama i rudnicima. Oni moraju znati da je ukidanje mnogih ograničenja koja danas pritišću selo, zavisno, u prvom redu, od toga da oni što bolje obrade polja i bace što više robe na tržište.«

Političkim aktivistima savjetuje:

... »naši aktivisti treba, danas, da rade na tome da radni masu shvate uzajamnu povezanost njihovih napora i interesa, a s druge strane, također, da shvate povezanost njihovih interesa s interesima države kao vlastitog instrumenta. Važno je pri tome stalno ukazivanje na perspektivu budućeg razvitka. Samo onda, ako naš narodne mase izgube tu perspektivu, samo onda mogu postati plijenom neprijatelja naroda, plijenom demagoga, koji će pokušavati da iskoriste sadanje privredne teškoće, kako bi mobilizirali masu protiv demokratske vlasti nove Jugoslavije. I nasuprot, ako masu vide perspektivu za sutrašnji dan, one će lakše podnijeti današnje teškoće i mnoge današnje žrtve.

Razumije se, perspektiva se masama ne otvara samo riječima, agitacijom i propagandom. Sve mjere koje mi danas preduzimamo, ma kako bile one privremene, surove, sitne, one ipak sve moraju imati onaj demokratski narodni pečat, koji karakterizira novu Jugoslaviju kao državu radnika, seljaka, radne inteligencije, srednjih slojeva, jednom riječju državu osnovnih narodnih masa.«

Kardelj već 1945. najavljuje samoupravljanje kao princip razvoja političkog sistema. On piše:

»Državni aparat, koji sada gradimo, treba da odgovara po svojim formama demokratskom karakteru vlasti osnovnih narodnih masa. Prirodno je da se ta izgradnja vrši u stalnoj borbi protiv ostataka prošlosti u državnom aparatu, protiv činovničkih navika itd. Treba osigurati demokratizam našega državnog aparata u potpunosti, i to ne demokratizam u riječi, već na djelu. Radi se o tome da više ne rješavaju sreski poglavari sudbinu naroda, nego demokratska predstavnička tijela naroda odozdo na gore, koja istovremeno i postavljaju i kontroliraju svoje izvršne orga-

ne. Vlast je kod nas jedinstvena. Ona predstavlja samoupravu novoga tipa. To nije samouprava u starom smislu, kad su pojedini organi dobili samo jedan dio vlasti, u čijem su okviru bili više ili manje samostalni. Naši narodno-oslobodilački odbori su, međutim, puna vlast u okviru zajedničkih interesa države. Oni vrše tu vlast istovremeno u svoje vlastito ime i u ime viših organa narodne vlasti u okviru zakona i naredbi federalnog ili općedržavnog značaja. Na taj način naši narodno-oslobodilački odbori rukovode neposredno u djelokrugu svojih kompetencija, a ujedno izvršavaju i na taj način kontroliraju odluke i mjere svih viših organa narodne vlasti. To je, nesumnjivo, najdemokracičnija forma aparata vlasti. Samouprava za nas ne znači koncesiju države narodu, nego temelj na kojem je država izgrađena.«

Svjestan značaja organiziranosti društva, on traži da se polet milijuna masa ujedini s američkim smislom za organizaciju... »... Mi smo uspjeli da jednim divnim poletom mobiliziramo mase u borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Međutim, kada se radi o praktičnim zadacima izgradnje, naši kadrovi nisu uvijek zadovoljavajuće odgovarali, najčešće, u prvom redu zbog toga što nisu znali pravilno organizirati rad. Dolaze nam 'psiholozi' i 'analizatori' narodne duše, koji tvrde da smo mi Slaveni već po prirodi neizlječivo rdavi organizatori i sposobni samo za sanjarenje i priču. U stvari, to su klevete koje svakodnevno demantira praksa naše izgradnje. Ona govori o tome da mi možemo uspješno riješiti i sve organizacione zadatke tamo gdje je kadrovima jasna opća perspektiva našeg rada. Zato treba svu našu agitaciju i propagandu od općih političkih parola prenijeti na zadatke svakodnevne izgradnje ili, bolje rečeno, povezati općepolitičke parole s konkretnim zadacima izgradnje. Treba od mnogobrojnih općepolitičkih mitinga prijeći k stvarnim konferencijama, savjetovanjima o proizvodnji, razgovorima o konkretnim pitanjima radi organizacije izgradnje, radi pomoći potrebnima, radi podizanja produktivnosti itd.

Treba da naši aktivisti shvate da moraju oni sami postati dobri organizatori i da, istovremeno, u tome smislu odgajaju narodne mase. Mi moramo — slično onome što je rekao drug Staljin sovjetskim ljudima — naš revolucionarni elan ujediniti s američkim smislom za realnost, za organizaciju, za sistematski rad. To je danas najvažniji zadatak što se tiče stila našega rada...«

On upozorava samoinicijativni partizanski duh i opominje narodne tribune da ne padnu pod utjecaj činovnika koji je nova država preuzela od starih režima, jer će ih to pretvoriti od revolucionara u birokrate.

... »Takvi ljudi, kaže Kardelj, onda najčešće rješavaju tekuća pitanja na takav način da izdaju cedulje s naređenjima ili prepuštaju posao starim činovnicima. A sa starim činovnicima, koji nisu pod kontrolom i dobrim rukovodstvom, dolaze i stare navike i stari običaji. Treba konstatirati da se birokratska trulost počela uvlačiti u naš državni aparat. A birokrate misle da sada, kad je rat prestao, više nisu potrebni požrtvovalni borci, ljudi koji zaboravljaju na svoj lični interes služeći zajedničkom interesu, jednom riječju onakovi ljudi kakovi su stajali u prvim redovima

narodno-oslobodilačke borbe. Birokratska rđa je na nekim mjestima već počela da pokriva lik narodnog borca za ljepšu budućnost svoga naroda.

Ovakvim birokratima pridružuju se ljudi koji sanjaju o starom, prošlom, koji žude za »mirom« kad se narodne mase nisu »miješale« u državne poslove, kada nije bilo kontrole »s ulice« itd. Oni teže za »normalizacijom«, »za poretkom«, a pod poretkom oni razumiju vraćanje na staro.«

I dalje:

»Papirnato komandiranje, prigušivanje zdrave kritike i inicijative odozdo, suho opće agitatorstvo, nepravilan, često bezdušan odnos prema ljudima, sve su to pojave kod nekih naših aktivista po kojima treba već u samom početku žestoko udariti, kako ne bi prerasle u ozbiljnu opasnost. Takvo postupanje ne samo što nanosi političku štetu snagama nove Jugoslavije, ono i lično kvari kadrove. Takve aktiviste obmanjuju rđavi činovnici.«

Borce oslobodilačkog rata upozorava da se čuvaju »solunstva«.

»Ponekad se tome pridružuje potpuno nepotrebno i narodnog borca nedostojno naglašavanje zasluga iz prošlosti. Pojavljuje se takozvano »solunstvo«. Pravilno je, doduše, da borci, koji su na svojim leđima iznijeli sve teškoće i napore narodno-oslobodilačkog rata, najsvjesniji ljudi naše zemlje, da ti naši borci zauzimaju dostojno mjesto u novoj Jugoslaviji. Njima u prvom redu pripada pravo i dužnost da izgrađuju novu Jugoslaviju. Njima pripada rukovodeća uloga. Ali, bilo bi pogrešno da ti naši aktivisti zasnivaju svoj sadašnji položaj samo na prošlim zaslugama. Njihova dužnost je, sada, da svojim odanim radom, time što i sada podnose najveće teškoće, najveće napore u izgradnji zemlje, time što su i sada prvoborci za izgradnju ljepše budućnosti naroda, da time i sada *ponovo zasluže* povjerenje narodnih masa, da time *ponovo* dokažu da su oni naj sposobniji branioци narodnih interesa, interesa naših radnih masa.«

Jednom ostvareno povjerenje masa nije vječno. Ono se mora stalno potvrđivati, društveni poredak mora stalno i iznova tražiti potvrdu narodnih masa za svoju egzistenciju.

//

Pod pritiskom veoma teških, pa i dramatičnih povijesnih prilika, u prvim je poslijeratnim godinama počeo slabiti kurs oslonca na snagu narodnih masa, a jačati tendencija birokratizacije društvenih odnosa. Brojne okolnosti su utjecale da se državni aparat rapidno umnožio i preuzimao rukovođenje društvenim poslovima. Samo savezni državni aparat je narastao na oko 140.000 ljudi, gotovo 10% ukupno zaposlenih. Borba kontrarevolucionarnih snaga protiv novog poretka, sve do oružanih napada na poredak, pritisak Zapada, oblici prvobitne akumulacije za forsiranu industrijalizaciju i elektrifikaciju zemlje, nedostatak iskustva u izgradivanju socijalističkog društva, kopiranje sovjetskih administrativno-centralističkih oblika, itd., sve je to stimuliralo jačanje birokratskih metoda i

snaga, koje su počele potiskivati utjecaj masa, i to upravo onih koje je revolucija bila aktivirala do neslučenih razmjera.

Kopiranju sovjetskog modela suprotstavljale su se ne samo historijske nacionalne tradicije naroda Jugoslavije već ponajprije one specifičnosti revolucije koje su nastale u razdoblju njezine oružane faze od kojih su opet najvažniji širina socijalnih snaga koje su izvele revoluciju i višenacionalna struktura Jugoslavije, tako da ukupnom društvenom biću Jugoslavije neće odgovarati »sovjetski model« društva, pa će borba za »svoj put u socijalizam«, a protiv kopiranja tog »modela« biti jedna od glavnih karakteristika prvog poslijeratnog razdoblja, sve dok se problem ne riješi u oštini sukoba koji će 1948. izbiti između KPJ i KPSS.

Velika povijesna prekretnica u društvenom razvoju Jugoslavije, nastala 1948—1952. godine, rezultat je s jedne strane utjecaja i djelovanja ideja tek završene revolucije, novih spoznaja o prirodi staljinizma koje su nastale u sukobu s njim i otkrića realnih tendencija staljinizacije mladog društvenog poretka u samoj Jugoslaviji. Uz Tita, glavnog stratega obrane od staljinističkog napada, Kardelj je imao najveću ulogu u izradi koncepcije radničkog samoupravljanja.

Među prvim značajnijim vjesnicima nove idejno-političke koncepcije, u teorijskom smislu riječi, pojavio se referat Edvarda Kardelja što ga je 28. V 1949. godine podnio Narodnoj skupštini FNRJ u povodu razmatranja Zakona o narodnim odborima. U stvari, bila je to teorijska polemika sa staljinističkim shvaćanjima o karakteru vlasti u zemljama narodne demokracije, a i o diktaturi proletarijata. Središnja je misao autora da će dalji razvitak socijalizma u svakoj zemlji i u svjetskim razmjerima ovisiti o proširivanju socijalističkog demokratizma. Među osnovnim tezama tog referata nalaze se i ove:

»Nikakav savršeni birokratski aparat, makar kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milijunskih masa uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterске partije. Prema tome, razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljavanja socijalističke demokracije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većeg njihovog privlačenja k radu državne mašinerije — od najnižih organa do najviših, u smislu sve većeg učešća u neposrednom upravljanju u svakom pojedinom poduzeću, ustanovi itd.«

U tom se referatu na svjetlo dana prvi put iznose stavovi klasika marksizma o opasnosti od birokratske degeneracije socijalizma. Evo jednog takvog stava:

»Marks i Engels su nam u vezi s analizom Pariske komune jasno ukazali na birokratizam kao na veliku opasnost posle pobjede proletarijata nad buržoazijom. Ali oni su istovremeno ukazali i na nepogrešivo oružje pobjedničkog proletarijata kojim će se obezbediti od te opasnosti. To se oružje, prema Marxu i Engelsu, sastoji u sledećem:

1. izbornost i smenljivost svih rukovodećih službenika u svim organima državne uprave i privrede;
2. takav sistem plata koji će sprečiti jagmu za rukovodećim položajima u državnoj upravi;
3. neposredno privlačenje masa ka državnoj upravi na takav način, kao što dodaje Lenjin, da će svako neko vreme biti 'birokrata', a da niko neće moći zbog toga postati birokrata.

Danas neki ljudi proglašavaju utopizmom izvesna Marksova tumačenja oko Pariske komune. U stvari, tu se ne radi ni o kakvom utopizmu kod Marksa, nego o duboko naučno utemeljenoj opštoj perspektivi koju je on dao za razvitak socijalističkog društva.«

U Kardeljevu radu skicirana je ideja o društvenom samoupravljanju:

»Kroz čitavu istoriju može da se prati činjenica da su svi revolucionarni pokreti proširili učešće narodnih masa u vlasti i da su postavljali na dnevni red pitanje samoupravljanja naroda. Isto tako nam historija pokazuje da je karakteristika za sve društvene sisteme koji su napuštali liniju napretka i postajali reakcionarni da je njihov prvi korak na tome putu bio izolacija državnog aparata od masa i postepena likvidacija svih formi narodne samouprave.«

»... Ma kakve forme ona na početku dobijala, socijalistička demokratija može se razvijati samo u jednom pravcu — u pravcu sve snažnijeg razvijanja samoupravljanja naroda, u pravcu sve većeg spajanja državnog aparata s narodnim masama.«

Ovdje je prilika da se spomene jedna tipična crta Edvarda Kardelja, koju je već trebalo spomenuti. Kada se razradi nova ideja, nova koncepcija društvenog razvoja, Kardelj s velikim žarom razvija njen teorijski aspekt, svestrano ih tumači i svim snagama pristupa realizaciji ideje u praksi. U tome se on bitno razlikovao od nekih »ideologa«, koji bi lansirali ideje, a prezrivo se odnosili prema praksi, i onih rukovodilaca, koji su s pijedestala visokog položaja omalovažavali termin, smatrajući to profesorskim i profesorijalnim »mudrovanjem«.

Edvard Kardelj, glavni autor prvog ustava FNRJ, izrađuje 1953. Ustavni zakon i cjelokupan pravno-politički sistem primjeren prvoj fazi radničkog samoupravljanja. Prvi početni oblik samoupravnog sistema počeo je funkcionirati.

III

Sredinom 1950-tih nastala je neka stagnacija u razvoju samoupravljanja. Nastupio je neki mali zamor poslije prenapregnute borbe koja je trajala već deset godina tj. od 1945. godine, bolje rečeno, od početka rata. Javila se želja za »mirnijim« življenjem. Slavila se i pobjeda nad kominformom. Sovjetska državno-partijska delegacija na čelu s novim vođom Komunističke partije Sovjetskog Saveza Nikitom Hruščovom koji je došao u Jugoslaviju i izjavio da su optužbe 1948. godine »isfabricirali nepri-

jatelji naroda«. Nastupilo je neko opuštanje i olakšanje, a 1953. godine pojavila se i prva liberalistička akcija uperena protiv društvenog poretka. Te i niz drugih okolnosti uvjetovale su zastoj pa i stagnaciju u daljem razvijanju tek započetog samoupravljanja. A čim snage promjena zaostanu, rastu snage konzerviranja i jačaju tendencije birokratizacije. Tu opasnost je među prvima na vrijeme uočio Edvard Kardelj. On ukazuje da veliki poremećaji u nekim socijalističkim zemljama na tragičan način potvrđuju koliko je ideja samoupravljanja koju je KPJ razvila bila spasosna za našu zemlju.

Na zasjedanju Savezne narodne skupštine u prosincu 1956. godine najistaknutiji kreator samoupravnog sistema Edvard Kardelj, afirmirajući generalnu liniju izgradnje društvenog sistema, među ostalim je rekao:

»Nedavni mađarski događaji (riječ je o pobuni u Mađarskoj u listopadu 1956. godine — D. B.) ponovno dokazuju koliko smo bili u pravu kad smo se odlučno suprotstavili i pritisku staljinističkih koncepcija i pokušajima da se ... restauriraju političke forme klasične buržoaske države.«

Ukazujući na međunarodno značenje jugoslavenskog puta, Kardelj naglašava:

»... Za taj put moramo se uporno boriti ne samo zbog sebe nego i zbog socijalizma uopšte. Uspesi na tom putu biće naš doprinos rešavanju prelazne krize u kojoj se međunarodni socijalizam nalazi. A on se u toj prelaznoj krizi ne nalazi zato što je nesposoban da opstane ili što ga društvene snage vuku nazad, nego zato što je sazreo da ide napred, a naišao je na kočnice koje sputavaju njegovo dalje kretanje.«

Očito je rukovodstvo KPJ, kao i prije, smatralo da uspjeh jugoslavenskog puta u socijalizam može uvelike pridonijeti prebrođavanju krize međunarodnog radničkog, a naročito komunističkog pokreta. Naime, u to su doba nastali veliki poremećaji u gotovo svim socijalističkim zemljama (naročito u Mađarskoj, Poljskoj, destalinizacija u SSSR-u).

U nastavku tog svog govora Kardelj naglašava da »... u toku posljednje godinu-dve dana ... naše intervencije imaju tendenciju da se ... direktno pretvore u birokratsko-administrativne metode rukovođenja«.

U tim raspravama, kao uostalom i prije i poslije toga, jedan je od najjačih motiva za mijenjanje sistema bio ekonomski motiv. Čvrsto se vjerovalo da će davanje više sredstava poduzećima i komunama rezultirati povećanjem produktivnosti rada i bržim općim društvenim razvojem. U spomenutom govoru Kardelj kaže:

»... od preduzeća i komuna oduzima se takav deo sredstava da su preduzeća često osuđena na tehničku i privrednu stagnaciju, a komuni se bitno otežavaju njezini naponi za bolji rad, veću produktivnost rada, za uspješnije osposobljavanje kadrova, za obezbeđenje minimalnog društvenog standarda, kao što su škole, bolnice, itd.«

Smrću Borisa Kidriča 1953. godine na pleća Edvarda Kardelja pada i jedan ne mali dio izgrađivanja društveno-ekonomskih odnosa i privrednog sistema. Sredinom 1950-tih godina Edvard Kardelj izgradio je novi

komunalni sistem, daje veliki doprinos u koncipiranju i razradi dosta krupnih promjena u privrednom sistemu 1958. godine, kada se prvi puta zakonom »spušta« pravo radnicima da ... »samostalno odlučuju o upotrebi ostvarenog dohotka...«

Našoj javnosti je poznato da je Edvard Kardelj imao najveće zasluge u izradi Programa SKJ 1958. godine koji je najveće kapitalno teorijsko djelo SKJ. Njegova završna rečenica »... Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije«, je već ušla u antologijsku riznicu društvene misli.

IV

Edvard Kardelj je međunarodni autoritet za nacionalno pitanje. To naša javnost dobro zna. U realnom političkom životu bio je izvanredno osjetljiv na povrede principa nacionalne ravnopravnosti kao i na pojave nacionalizma. Spomenut ćemo ovdje samo neke njegove intervencije, ideje i stavove.

Spomenut ćemo prvo njegove poglede iz 1957. godine. Da bi se oni razumjeli, moramo im ukratko skicirati kontekst.

Revolucionarni centralizam etatističkog oblika bio je u prvom poslijeratnom razdoblju sredstvo revolucionarnog razvoja i u tom smislu sredstvo i garant nacionalne ravnopravnosti u kontekstu opasnosti od restauracije neravnopravnih odnosa. Međutim, kao trajno rješenje on bi obnovio unitarističke snage i pokušao bi nametnuti hegemoniju, a time bi ugrozio i Jugoslaviju.

Stjecajem svih spomenutih i drugih okolnosti, a prije svega uvjerenjem i ponosom da je nacionalno pitanje riješeno, ravnopravnost osigurana samo činjenicom što je likvidirana buržoazija koja ima klasni interes da stalno obnavlja nacionalizam i nacionalnu neravnopravnost, SKJ je u poslijeratnom razdoblju »skinula nacionalno pitanje s dnevnog reda«, ali je u skladu sa svojom cjelokupnom historijom uvijek bila veoma osjetljiva prema pojavama nacionalne neravnopravnosti. Vrlo je mnogo učinjeno na stvaranju nacionalnih kadrova, zatim pomoći nerazvijenim republikama i to više s klasnih i humanih nego s nacionalnih pozicija.

U opredjeljenju za samoupravljanje 1950. godine KPJ je vidjela i osiguranje ostvarene nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji, jer samoupravljanje koje oslobađa rad stvara i najbolju osnovu za najpotpuniju nacionalnu ravnopravnost.

Kako su se, međutim, teško historijsko nasljeđe i historijske okolnosti koje su nametnule centralizam sporo mijenjale, jaki elementi tog sistema dugo su trajali. Bilo bi »čudo« da centralizam nije počeo kvariti međunacionalne odnose.

Početakom 50-tih godina centralizam sve više »gubi osjećaj« za problem međunacionalnih odnosa, a samim tim stvara ideološku klimu i političku

mogućnost za nicanje unitarističkih tendencija. Kao što se često dešava, i ovoga je puta proces bio proturječan: s jedne strane, u prvoj fazi decentralizacije, demokratizacije i deetatizacije (tzv. parola tri »D«) prenose se nadležnosti s federacije na republike, komune i radne zajednice, a s druge strane Ustavnim zakonom 1953. godine ukida se Vijeće naroda u Saveznoj skupštini kao samostalno vijeće. U izgradnji sistema samoupravljanja sve do kraja šezdesetih godina »u igri« su uglavnom tri nivoa upravljanja, odlučivanja i usmjeravanja: nivo radnih organizacija, nivo komuna i nivo federacije. Za republike sve je manje mjesta.

Pojedini rukovodeći kadrovi SKJ su počeli javno iznositi ideje kako bi SKJ trebao da u masama razvija svijest o jugoslavenskoj naciji, kako su republike zapravo suviše i »samo smetaju« zdravom društvenom razvoju Jugoslavije, a posebno samoupravljanju.

Međutim neki najistaknutiji rukovodioci SKJ uočavali su te tendencije i upozoravali na njih. Tako je Edvard Kardelj u predgovoru svom poznatom djelu »Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja«, pisanom 1957. godine, ovako ocijenio takve opasnosti:

»Baš na osnovi takvih birokratsko-centralističkih tendencija pojavljuju se tu i tamo i pokušaji ponovne afirmacije starog šovinističkog 'integralnog jugoslovenstva', kao tendencije negiranja postojećih jugoslovenskih naroda u cilju afirmacije neke nove 'jugoslovenske nacije'. O apsurdnosti takvih tendencija za formiranjem 'jugoslovenske nacije' klasičnog tipa, na kojima je skrahirala već stara buržoaska Jugoslavija, docnije ću govoriti opširnije. Na ovom mestu hteo bih da upozorim samo na karakterističnu činjenicu da birokratsko-centralističke tendencije ove vrste neizbježno potkopavaju istinski bratske odnose među samostalnim narodima Jugoslavije, koji mogu da budu trajni i čvrsti samo ako se zasnivaju na ravnopravnosti i na uskoj saradnji svih naroda Jugoslavije i u interesu slobodnog nacionalnog razvitka svakoga od njih. Afirmacija birokratsko-centralističkih tendencija i njihovih velikodržavno-šovinističkih oblika potkopala bi, prema tome, ne samo pravilne socijalističke i demokratske principe na kojima se zasniva jedinstvo naroda Jugoslavije, nego i političku stabilnost socijalističkog sistema uopšte. Ona bi nužno dovela do uspostavljanja birokratskog despotizma i do odvajanja narodnih masa od vodećih političkih snaga države. Socijalističke snage svih naroda Jugoslavije moraju se, dakle, odlučno odupreti svim tendencijama velikodržavnog hegemonizma i njihovim ideološkim manifestacijama s istom odlučnošću i doslednošću s kakvom se moraju boriti protiv pojava buržoaskog nacionalizma.

Sa birokratsko-centralističkim tendencijama, o kojima sam govorio, povezuju se, dakako, i ostaci starog velikosrpskog nacionalizma. Za njega važi ono isto što sam već pre rekao o buržoaskom nacionalizmu. Prividani 'jugoslovenski' oblik koji on ponekad dobija ne menja ništa na stvari.«

Sedam godina poslije ovih riječi Edvard Kardelj, shvaćajući da su zdravi i nepomućeni međunacionalni odnosi ne samo stub Jugoslavije već

i pretpostavka razvoja samoupravljanja, kao i obratno, opet se vraća na tu temu.

Kao najveći teorijski autoritet u komunističkom pokretu Jugoslavije za nacionalno pitanje, u svom referatu na VIII kongresu 1964. on ističe da u izgradnji privrednog sistema SKJ mora voditi računa ... »da je Jugoslavija višenacionalna zajednica ...« i da ... »nacionalna ekonomska samostalnost ... nije ni etatičko-administrativna kategorija, ni autarhija, niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi. Znači, u odnosima među narodima treba da bude primenjen, uz određene modifikacije, isti princip koji važi za socijalističke ekonomske odnose među ljudima, to jest da svaki narod ima pravo i realnu mogućnost da živi i da se razvija u skladu sa rezultatima svoga rada ... i da nikakva snaga van njega samog ... ne može raspolagati plodovima njegova rada.

U stvari, takvo načelo je samo logičan rezultat raspodele prema radu i samoupravljanja u radnim zajednicama. Ne bi se moglo ni govoriti o ravnopravnom položaju radnog čoveka u primeni načela 'svako prema svojim sposobnostima i svakome prema njegovom radu' ako bi se ekonomski odnosi među narodima zasnivali na nekim drugim načelima«.

I dalje:

»... Kroz tu prizmu treba posmatrati i probleme tzv. »teritorijalizacije« sredstava ... postojeća »teritorijalizacija« na nižem nivou bila je logičan rezultat i korektiv »teritorijalizacije« na jugoslavenskom nivou, jer je ... to bio jedini mogući oblik uvažavanja višenacionalne strukture Jugoslavije ...«

Zajedno s identičnim stavovima Tita i Veljka Vlahovića, koji su isto tako na ovom kongresu govorili o međunacionalnim odnosima detaljnije, i prvi put poslije revolucije, ove ideje Edvarda Kardelja su bile najava i putokaz buduće reforme federacije, kojoj će krajnan doprinos dati i ostali rukovodeći ljudi SKJ, posebno Vladimir Bakarić.

U vrijeme intenzivnih političkih rasprava o reformi federacije 1969—1972. godine, Edvard Kardelj se s jedne strane borio protiv nacionalizma svih vrsta (primjerice povodom tzv. cestne afere u Sloveniji, povodom X sjednice CK SKH u Hrvatskoj, povodom obrane finansijskih centara moći u Srbiji itd.), a s druge strane je intenzivno razrađivao idejne, teorijske i političke osnove za temeljitu reformu federacije. S izrazito razvijenim osjećajem kako za povijesne procese tako i za aktualni politički trenutak on je 1971. istražujući dostignuti stupanj povijesnog razvoja nacija, došao do zaključka: »... da se bitno izmenila struktura naših nacija. Iz revolucije su one izašle kao još uvek ekonomski relativno zaostale i pretežno seljačke nacije, sa više ili manje ograničenim potencijalom tehnike, tehnologije i nauke. One su danas — bez obzira na međusobne razlike u razvijenosti — postale kompletne moderne nacije koje ne mogu a da ne traže sve neophodne uslove za svoju punu i svestranu ekonomsku, političku i kulturnu afirmaciju među drugim narodima sveta ...

... Kod nas su, na primer, bila, a i danas su, još prilično rasprostranjena mišljenja da su jugoslavenske nacije drukčije od ostalih nacija;

drugim rečima, da one u stvari i nisu potpune nacije, nego nešto na sredini procesa preobražavanja jedne provincijalne u nacionalnu svest. Tu je izvor takozvanog unitarističkog jugoslavenstva. To je veoma opasna zabluda, koja može postati izvor teških grešaka u nacionalnoj politici».

Kardelj dalje ističe da reformu federacije diktiraju i razlike u interesima:

«... Mi moramo računati sa činjenicom da u odnosima među narodima odnosno republikama Jugoslavije postoje ne samo različiti nego i određeni objektivno protivrečni interesi. Na jedinstvenom tržištu, na primer, nije isti položaj jedne razvijene i jedne nerazvijene republike ... Različita je i ponekad protivrečna i struktura proizvodnih snaga u različitim republikama, pa se zato vrlo lako događa da mere jedinstvene politike federacije u stvari nejednako pogađaju republike i stvaraju konflikte. Očigledno je da te objektivne protivrečnosti ne možemo savladati ideološkim formulama, a još manje državnom prinudom preko federacije ...

... Zato smo u predloženim amandmanima nastojali da tim problemima pristupimo otvoreno, tako reći sa čistom računicom, i da nađemo rešenje ili, bar, put za stalno prevazilaženje takvih protivrečnosti. Pri tome smo se prvenstveno usmerili na metod dogovaranja i sporazumevanja među republikama.»

V

Iako je još prerano da se ocjenjuje cjelokupan opus Edvarda Kardelja, izgleda, ipak, da bi se moglo reći da je baš u zadnjem desetljeću svoga života najsnažnije i presudno utjecao na naš društveni razvoj. To su godine u kojima se vodila politička bitka za koncepciju, teoriju i praksu udruženog rada, bitka koju je velikim dijelom izvikao Edvard Kardelj.

Edvard Kardelj je od samog početka izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji ukazivao na opasnost birokratske degeneracije društvenog sistema, a već od 1949. godine pa dalje punih 20 godina stalno teorijskim, idejnim i političkim argumentima tumačio da su državni monopol na sredstvima za proizvodnju, dominantna uloga državnog aparata u društvenom životu srašćivanja državnog aparata i aparata društveno-političkih organizacija — jednom riječju birokratski centralizam i etatizam glavna opasnost po samoupravni i demokratski razvoj Jugoslavije. Bio je međutim svjestan neophodnosti državnog mehanizma čiji je on bio glavni arhitekt, ali još više opasnosti da se on stihijski nameće društvu kao sila otudena od narodnih masa, kao sila koja stihijsko gura prema dominaciji nad radnim ljudima. Kada je, međutim, od sredine 1960-tih i dalje došlo do uspona društvene moći banaka, jačanja uloge i društvene moći tzv. tehnostrukture, tendencija stvaranja tzv. srednje klase, itd. Kardelj je prenio težište protiv nove opasnosti za samoupravljanje.

O čemu se zapravo radilo?

Glavni idejni i teorijski elementi koncepcije samoupravljanja nastali

u razdoblju veoma oštre borbe KPJ protiv staljinizma od 1948. do 1954. nisu se mijenjali do kraja 1960-tih godina. Samoupravljanje se i u teoriji i u praksi ostvarivalo u pretpostavci odumiranja države koja se najčešće smatrala jedinom društvenom strukturom čiji monopol na upravljanje društvom vodi redukciji ciljeva socijalističkog razvoja koja prijeti da oduzme vlast radničkoj klasi.

Kad je proces razgrađivanja državnog monopola potkraj šezdesetih ušao u odlučujuću fazu i kad se počela stvarati nova društvena struktura na bazi ojačane uloge novih centara ekonomske moći koji su nastajali u procesu ostvarivanja privredne reforme, pokazalo se da i ta nova struktura a ne samo država može ugroziti tekovine dotadašnjeg razvoja i samoupravljanja. Priroda toga izazova samoupravljanju tražila je i idejno-teorijsku analizu tendencija društvenog razvoja i kreiranja potpunije koncepcije samoupravljanja za buduću etapu.

Edvard Kardelj je u analizi te nove situacije i novog izazova dao odlučujući prilog.

On 1973. godine upozorava: »... mislim da neću preterati ako kažem da bi tehnokratizam u nas — ako bi zatajio sistem samoupravne ekonomske kontrole — mogao postati čak i jači faktor nego u jednom centralizovanom državno-svojinskom sistemu ili u sistemu monopolističkog kapitalizma. Jer, u oba spomenuta oblika društvenih sistema tehnokratizam je u više ili manje podređenom i zavisnom položaju, budući da upravljački aparat, ipak, mora da putem ekonomskih pokazatelja polaže račune sopstveniku kapitala, bilo da je reč o državi ili privatnom sopstveniku kapitala.

Međutim, kada u samoupravnom socijalističkom društvu — u kome je društvena akumulacija na osnovu Ustava i zakona data na upravljanje radnicima, pa je zato sa gledišta upravljačkih prava radnika decentralizovana — tehnokratski monopol uspeva da taj minuli rad radnika izvuče ispod njihove kontrole i da više ili manje samostalno raspolaze njima, onda tako uspostavljeni tehnokratsko-upravljački centri dobivaju čak i veću snagu nego što je imaju u državno-svojinskom sistemu, pa čak veću, kao što sam rekao, nego i u kapitalističko-monopolističkom sistemu, jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni sopstveniku kapitala. Zato moramo računati sa tom opasnošću kao sa glavnom protivrečnošću u našem društvu, koja će još dugo rađati težnje da se upravo na tim tendencijama reprodukuju i neki elementi grupno-svojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, pa čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti...«

Jačina opasnosti od tehnokratizma početkom 1970-tih godina može se uspoređivati s procjenom opasnosti od birokratizma iz vremena sukoba sa staljinizmom početkom 1950-tih godina.

Poslije političkog razbijanja nacionalističkih, liberalističkih, tehnokratskih i drugih antisamoupravnih tendencija 1971—1972, a paralelno i idejno-teorijskim elaboriranjem i tumačenjem koncepcije udruženog rada, Edvard Kardelj je osjetio da uz to treba što detaljnije institucionalno i normativno pravo razraditi cjelokupan privredni i politički sistem soci-

jalističkog samoupravljanja. Slikovito rečeno, uz teoriju i pored nje kao uputstva za akciju poslužio se i pravnom normom da bi, pri danim, ne baš povoljnim odnosima snaga, mogao usmjeriti društveni razvoj u željenom pravcu, odbivši pri tome nepozvane saveznike koji su gurali na obnovu monopola države i starog napuštenog sistema.

Besprimjerna u našem poslijeratnom razvoju aktivnost na razradi cjelokupnog sistema (Ustavi 1974, ZUR 1976, sistemski zakon, itd.) najvećim dijelom je pala na pleća Edvarda Kardelja.

Iako već teško bolestan, Edvard Kardelj je pratio društvene odnose i tendencije koje su se manifestirale u procesu realizacije koncepcije i sistema udruženog rada i — na osnovi toga kao i golemog povijesnog iskustva koje je neprekidno sticao u političkim borbama još u staroj Jugoslaviji, a posebno u revoluciji i cijelom poslijeratnom razdoblju, te na osnovi svojih istraživanja i spoznaja zakonitosti globalnog svjetskog razvoja, napisao je kapitalno djelo »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«.

U uvodu toga djela Kardelj kaže:

»Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sâm. Avangardne snage socijalizma i socijalističkog društva, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje!«

Osnovna poruka zadnjeg kapitalnog djela Edvarda Kardelja je da sada poslije u osnovi dobro postavljenog sistema društveno-ekonomskih odnosa na koncepciji udruženog rada i delegatskog sistema moramo, kako on kaže, razvijati demokratske odnose suzbijajući tendenciju kako višepartijskog tako i jednopartijskog sistema, jer su oba u suštini isti, budući da su temelj monopola odlučivanja u ime radničke klase i radnih masa. A to ćemo sve ostvariti.

Posebno je značajno Kardeljevo razmišljanje o temeljima samoupravnog daljeg razvoja našeg političkog sistema:

»... naši naponi treba da budu usmereni pre svega u dva pravca, pri čemu moramo imati u vidu i neke praktično-političke polazne točke.

Prvo, moramo preduzeti sve potrebne mere za efikasnije praktično funkcionisanje našeg političkog sistema. U tom pogledu u samom sistemu ima veoma mnogo slabih tačaka. Ceo niz slabosti u funkcionisanju organizacija i institucija našeg političkog sistema opravdano stvara uverenje da još uvek deluju snažni izvori birokratizma i tehnokratizma, da nam je administracija komplikovana i zbog toga podložna birokratizmu, da se pojedini organi i organizacije zatvaraju u sebe, da ima mnogo praznog hoda i dupliranja u radu, da su slabo razvijeni oblici demokratske komunikacije između samoupravnih i državnih organa i celokupne društvene strukture, da imamo mnogo praznog i neproaktivnog sastančenja, da su nam sednice i odluke često nedovoljno stručno pripremljene, da se gra-

đanin u borbi za svoja prava često teško probija preko administrativnih prepreka itd. Zato treba stvoriti takve usluge u kojima će društvo protiv takvih i sličnih slabosti moći da se bori uspješnije nego do sada.

I drugo, moramo dalje obogaćivati naš politički sistem takvim oblicima demokratskih odnosa i demokratske organizacije koji će omogućiti da pluralizam samoupravnih interesâ, to jest interesâ radnih ljudi u udruženom radu, u raznovrsnim oblicima interesnih zajednica na raznim područjima društvenog života, kao i u delegatskom sistemu društveno-političkih zajednica, dođe što neposrednije i što slobodnije do izražaja u okviru demokratskog samoupravnog odlučivanja. Socijalističko samoupravljanje ne može da postoji ni da funkcioniše niti da se razvija drukčije nego kao demokratski sistem. Njegov opšti politički rezultat ne može da bude ništa drugo nego stalno širenje dimenzija slobode čoveka.«

Kad govorimo povodom smrti velikana Edvarda Kardelja, ne možemo a da ne istaknemo slijedeću konstataciju: u pol stoljeća građenja povijesti Kardelj se kao revolucionar — marksist dosljedno i smiono sudjeljavao s naletima povijesnih vjetrova koji su dolazili iz dubina društvenog bića naroda Jugoslavije, s bitnim tendencijama našeg i svjetskog razvoja, boreći se da uspješno rješava glavne povijesne probleme našeg doba. Snagom svoga uma, a na osnovu bogate povijesne empirije teorijski je uopćio golemo iskustva iz političkog života u Kraljevini Jugoslaviji, iz revolucije 1941—1945, iz građenja prvog poslijeratnog administrativnog sistema i napuštanja tog sistema, iz građenja početnog sistema samoupravljanja 1949—1953, itd., prve privredne i društvene reforme sredinom 1960-tih godina, reformu federacije do građenja sistema samoupravljanja na koncepciji udružnog rada. Na tom dugom putu gotovo sva danas moguća rješenja naših problema isprobana su u praksi i ona su pokazala gotovo sve svoje i dobre i loše strane. Glavnina toga je obrađena u djelima Edvarda Kardelja. Zato će, nema sumnje, djelo Edvarda Kardelja biti još dugo i dugo inspiracija i rukovodstvo za akciju, jer život teče i on će tražiti nova rješenja i za stare i za nove društvene probleme.